

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE LEGAL RESPONSIBILITY OF MILITARY PERSONNEL UNDER THE CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW REGIME

Андрушко О.В., д.ю.н., доцент,

доцент кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена дослідженню особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців в період режиму воєнного стану в контексті положень чинного законодавства України, а також особливостей реалізації того чи іншого виду юридичної відповідальності.

У зв'язку з подіями на Сході та Півдні України за останнє десятиліття роль військовослужбовців у суспільному та державному житті нашої держави значно зросла. Особливої ролі Збройні Сили України та інші військові формування України набули з 24 лютого 2022 року – з часу повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, військовослужбовці яких рішуче стали на захист незалежності та територіальної цілісності України. Проте, поряд з героїзмом наших воїнів наявні й негативні явища у військових колективах, що істотно впливають на стан обороноздатності нашої Вітчизни. Це насамперед різноманітні порушення вимог чинного законодавства, що піддаються усілякій правовій та соціальній кваліфікації. Така відхилення поведінка військовослужбовців потребує глибокого вивчення в царинах різних наук, попервах в правовій щодо особливостей системи юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах правового режиму воєнного стану.

В останні роки жваво обговорюються науковцями, практиками, політиками та іншими прошарками населення різні питання юридичної відповідальності військовослужбовців в різних її аспектах. Однак, ці обговорення містять неоднакові результати, а проблема юридичної відповідальності військовослужбовців в період режиму воєнного стану потребує свого подальшого дослідження.

Вважаємо, що систему юридичної відповідальності військовослужбовців складають її галузеві види: дисциплінарна, адміністративна, матеріальна, цивільно-правова та кримінальна юридична відповідальність. Головною проблемою дисциплінарної відповідальності є давня проблема нормативно-правової невизначеності дисциплінарних правопорушень, оскільки закон виходить із загального формулювання дисциплінарних правопорушень: «невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку». Адміністративна відповідальність військовослужбовців, на нашу думку, є стороннім тілом в системі юридичної відповідальності військовослужбовців, оскільки щодо інших суб'єктів права такого інституту непередбачено, а сама адміністративна відповідальність додатковий механізм впливу командирів на підлеглих, що суперечить основам адміністративно-деліктного та дисциплінарного права. Кримінальна відповідальність військовослужбовців зазнає численних динамічних змін в контексті двох парадигм: посилення та можливості звільнення під час дії воєнного стану військовослужбовців від кримінальної відповідальності за вперше вчинення кримінального правопорушення.

Ключові слова: юридична відповідальність військовослужбовців, режим воєнного стану, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, матеріальна відповідальність.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal responsibility of military personnel during the period of martial law in the context of the provisions of the current legislation of Ukraine, as well as the peculiarities of the implementation of one or another type of legal responsibility.

In connection with the events in the East and South of Ukraine over the last decade, the role of military personnel in the social and state life of our country has grown significantly. The Armed Forces of Ukraine and other military formations of Ukraine have acquired a special role since February 24, 2022 – from the time of the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, whose servicemen resolutely defended the independence and territorial integrity of Ukraine. However, along with the heroism of our soldiers, there are also negative phenomena in the military collectives that significantly affect the state of the defense capability of our Motherland. These are, first of all, various violations of the requirements of current legislation, subject to all kinds of legal and social qualifications. Such deviant behavior of military personnel requires in-depth study in the fields of various sciences, first of all in the legal field regarding the peculiarities of the system of legal responsibility of military personnel in the conditions of the legal regime of martial law.

In recent years, scientists, practitioners, politicians and other strata of the population have been actively discussing various issues of the legal responsibility of military personnel in its various aspects. However, these discussions contain mixed results, and the problem of legal responsibility of military personnel during the period of martial law requires further research.

We believe that the system of legal responsibility of military personnel consists of its branch types: disciplinary, administrative, material, civil and criminal legal responsibility. The main problem of disciplinary responsibility is the long-standing problem of regulatory and legal uncertainty of disciplinary offenses, since the law is based on the general formulation of disciplinary offenses: "failure (improper performance) of a serviceman's duties, violation of military discipline or public order by a serviceman." In our opinion, the administrative responsibility of military personnel is a foreign body in the system of legal responsibility of military personnel, since such an institution is not provided for other subjects of law, and administrative responsibility itself is an additional mechanism of influence of commanders on subordinates, which contradicts the basics of administrative-delict and disciplinary law. The criminal responsibility of military personnel undergoes numerous dynamic changes in the context of two paradigms: strengthening and the possibility of exemption during martial law of military personnel from criminal responsibility for the first time committing a criminal offense.

Key words: legal responsibility of military personnel, martial law, criminal responsibility, administrative responsibility, disciplinary responsibility, civil responsibility, material responsibility.

Актуальність. У зв'язку з подіями на Сході та Півдні України за останнє десятиліття роль військовослужбовців у суспільному та державному житті нашої держави значно зросла. Особливої ролі Збройні Сили України та інші військові формування України набули з 24 лютого 2022 року – з часу повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, військовослужбовці яких рішуче стали на захист незалежності та територіальної цілісності України. Проте, поряд з героїзмом наших

воїнів наявні й негативні явища у військових колективах, що істотно впливають на стан обороноздатності нашої Вітчизни. Це насамперед різноманітні порушення вимог чинного законодавства, що піддаються усілякій правовій та соціальній кваліфікації. Така відхилення поведінка військовослужбовців потребує глибокого вивчення в царинах різних наук, попервах в правовій щодо особливостей системи юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах правового режиму воєнного стану.

Метою цієї статті є дослідження особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців в період режиму воєнного стану в контексті положень чинного законодавства України, а також особливостей реалізації того чи іншого виду юридичної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки жваво обговорюються науковцями, практиками, політиками та іншими прошарками населення різні питання юридичної відповідальності військовослужбовців в різних її аспектах. Однак, ці обговорення містять неоднакові результати, а проблема юридичної відповідальності військовослужбовців в період режиму воєнного стану потребує свого подальшого дослідження.

Виклад основних результатів дослідження. У ст. 26 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України визначено, що «військовослужбовці залежно від характеру вчиненого правопорушення та провини несуть з урахуванням бойового імунітету, визначеного Законом України «Про оборону України» дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно із законом» [1].

В умовах воєнного стану запроваджено низку додаткових правових інститутів та внесено численні зміни до чинного законодавства щодо реалізації інституту юридичної відповідальності військовослужбовців.

Зокрема, запроваджено інститут бойового імунітету, під яким, згідно п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про оборону України», розуміється «звільнення військового командування, військовослужбовців, поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України, добровольців Сил територіальної оборони Збройних Сил України, працівників правоохоронних органів, які відповідно до своїх повноважень беруть участь в обороні України, осіб, визначених Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України», від відповідальності, у тому числі кримінальної, за втрати особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань з оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння), настання яких з урахуванням розумної обачності неможливо було передбачити при плануванні та виконанні таких дій (завдань) або які охоплюються виправданим ризиком, крім випадків порушення законів та звичаїв війни або застосування збройної сили, визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [2].

Дисциплінарна відповідальність військовослужбовців за останні три роки законодавчих змін не зазнала. Однак, на практиці часто цією відповідальністю замінюють інші види відповідальності, приміром адміністративну.

Дисциплінарна відповідальність військовослужбовців урегулюється Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, який назагал «визначає сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження навчальних (перевірочних) і спеціальних зборів щодо її додержання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосування, а також порядок подання і розгляду заяв, пропозицій та скарг» [3].

Зокрема, у ст. 45 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України визначено, що «у разі невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку командир повинен нагадати йому про обов'язки служби, а за необхідності – накладати дисциплінарне стягнення» [3].

У цьому твердженні прослідковується давня проблема нормативно-правової невизначеності дисциплінарних

правопорушень, оскільки закон виходить із загального формулювання дисциплінарних правопорушень: «невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку».

Тому на практиці командирам для застосування дисциплінарних стягнень доводиться вишукувати вимоги законодавства, що містять ці обов'язки. Зокрема, такі обов'язки відшукуються у статтях 11–17 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, що закріплюють загальні обов'язки військовослужбовців. Приміром, у ст. 13 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України мовиться, що «Військовослужбовець зобов'язаний додержуватися вимог безпеки, вживати заходів до запобігання захворюванню, травматизму, повсякденно підвищувати фізичну загартованість і тренуваність, утримуватися від шкідливих для здоров'я звичок» [1]. Внаслідок недотримання заходів безпеки (якої?) на військовослужбовця може бути накладене дисциплінарне стягнення. Обов'язки командирів різних рівнів також у загальному вигляді містяться у Розділі 2. «Загальні обов'язки командирів (начальників)» Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, в посадових інструкціях, наказах тощо.

У ст. 84 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України йдеться, що «прийняттю рішення командиром про накладення на підлеглого дисциплінарного стягнення може передувати службове розслідування. Воно проводиться з метою уточнення причин і умов, що сприяли вчиненню правопорушення, та ступеня вини» [3]. Службові розслідування проводяться відповідно до відомих наказів, як то Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України (наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608) [4] чи Про затвердження Порядку проведення службового розслідування в Державній прикордонній службі України (наказ Міністерства внутрішніх справ України 08 листопада 2021 року № 815) [5].

Нагадаємо, що у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України визначаються обов'язкові випадки призначення службових розслідувань, а саме, при виявленні фактів нестач (втрати), надлишків, псування, розкрадання майна, про обставини травми (поранення, контузії, каліцтва) військовослужбовців та ін.

Окремо зауважимо, що у Дисциплінарному статуті Збройних Сил України указано, що «за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність за цим Статутом, за винятком випадків, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення. За вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією, військовослужбовці несуть відповідальність згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення» [3]. Тут мається на увазі ст. 15 «Відповідальність військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень» Кодексу України про адміністративні правопорушення [6], якою визначено перелік адміністративних правопорушень за які настає адміністративна відповідальність для військовослужбовців на загальних підставах, а в інших випадках за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовцем – виключно дисциплінарна. Також наведено перелік адміністративних стягнень (громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт), що не можуть бути застосовані до військовослужбовців.

Адміністративна відповідальність. Законом України № 158-VIII від 05.02.2015 [7] Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнено главою 13-Б «Військові адміністративні правопорушення», відповідно до якої запроваджено інститут військових адміністративних правопорушень, а військовослужбовці стали окремим суб'єктом адміністративної відповідальності. Далі Зако-

ном України № 2839-IX від 13.12.2022 [8] санкції усіх військових адміністративних правопорушень були істотно змінені в сторону посилення адміністративної відповідальності військовослужбовців.

У пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладання обов'язків у особливий період» записано, що «Прийняття законопроекту обумовлено необхідністю забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Збройних Силах України в умовах особливого періоду», а також: «законопроект передбачається запровадження адміністративної відповідальності за вчинення військових адміністративних правопорушень (нова глава 13-б Кодексу України про адміністративні правопорушення). Зокрема, запроваджується відповідальність за відмову від виконання законних вимог командира (начальника), недбале ставлення до військової служби, порушення правил несення бойового чергування, порушення правил несення прикордонної служби, розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв військовослужбовцями. Право складати адміністративні протоколи матимуть командири» [9]. Заходів дисциплінарного впливу для забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Збройних Силах України в умовах особливого періоду як виявилось стало недостатньо, а тому до військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, включили до окремих суб'єктів адміністративної відповідальності, а їх командирів до уповноважених осіб складати протоколи, що певною мірою протирічить сутності самого адміністративного деліктного права. Командири були наділені окрім дисциплінарної влади й владою адміністративно-деліктною щодо своїх підлеглих. Ще як показує практика ці повноваження реалізуються на основі дискреційної мірки. Чи виправдане таке посилення командирської влади над військовослужбовцями? Покаже час, зараз більшість мабуть скаже так, виправдане! Такі радикальні підходи і відступлення від основоположних принципів побудови адміністративно-деліктного права і організації військової влади може призвести до того, що командири будуть мати право позасудової розправи над підлеглими за вчинення кримінальних правопорушень. Зокрема, у згаданій Пояснювальній записці наголошується, що «Законопроект передбачається покласти на командирів обов'язок вживати рішучих заходів щодо припинення вчинення кримінального правопорушення підлеглими та відновлення правопорядку. Для цього в особливий період, у тому числі в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, з метою затримання військовослужбовців, які вчиняють кримінальні правопорушення, пов'язані із непокорюю, опором чи погрозою начальнику застосування насильства, самовільним залишенням бойових позицій та визначених місць дислокації військових частин (підрозділів) в районах виконання бойових завдань, командири наділяються повноваженнями особисто застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби, а в бойовій обстановці – застосовувати зброю чи віддавати підлеглим наказ про застосування таких засобів, якщо в інший спосіб неможливо припинити такі злочинні діяння (зміни до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України)» [9]. На щастя законопроект в авторській редакції прийнятий не був. Зокрема, у ст. 22-1 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України застосування фізичної сили було обмежено вимогою «без спричинення шкоди здоров'ю військовослужбовця» та «у бойовій обстановці командир (начальник) може застосувати зброю чи віддати підлеглим наказ про її застосування, якщо в інший спосіб неможливо припинити кримінальне правопорушення, при цьому не заподіюючи смерті військовослужбовцю»

[1]. Мабуть в пилу роздування військових владних повноважень законодавець нагадав для себе, що Україна відповідно до конституційних постулатів – соціальна та правова держава, а відповідно до ст. 3 Конституції України «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [10].

Матеріальна відповідальність військовослужбовців регулюються Законом України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» від 3 жовтня 2019 року № 160-IX. Цим Законом визначається, що «матеріальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку військовослужбовців та деяких інших осіб покрити повністю або частково пряму дійсну шкоду, що було завдано з їх вини шляхом знищення, пошкодження, створення нестачі, розкрадання або незаконного використання військового та іншого майна під час виконання обов'язків військової служби або службових обов'язків, а також додаткове стягнення в дохід держави як санкція за протиправні дії у разі застосування підвищеної матеріальної відповідальності» [11]. В умовах воєнного стану положення цього Закону не змінювалися.

Цивільно-правова відповідальність. Спеціального закону про цивільно-правову відповідальність військовослужбовців немає. Однак, така може виникати в порядку регресу (ст. 1191 ЦК України [12]) після відшкодування шкоди військовою частиною третім особам, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю військовослужбовців під час виконання ними своїх службових обов'язків (ст. 1172, 1173 ЦК України).

Кримінальна відповідальність військовослужбовців в умовах воєнного стану зазнала численних змін в частині їх відповідальності за вчинення військових злочинів. З одного боку, як зазначено вище, запроваджено інститут бойового імунітету. З іншого – посилено кримінальну відповідальність за вчинення військових кримінальних правопорушень, що пов'язано із істотним зростанням кількості таких правопорушень за останні три роки (за даними Офісу генерального прокурора у 2021 році обліковано 71 військове кримінальне правопорушення, у 2022 – 13 766, у 2023 – 28 666, а за січень-вересень 2024 – вже 55 914) [13].

А саме, збільшено розміри санкцій окремих статей КК України [14] (зокрема у ч. 3 ст. 403; ч. 1 ст. 415), змінено формулювання окремих диспозицій військових злочинів (приміром ч. 5 ст. 407 змінено два рази), уточнено поняття істотної шкоди та шкоди у великих розмірах у ст. 416 і 417, а самі статті викладені у новій редакції.

Поруч з цим, істотно змінено умови притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності та призначення до них покарання.

Кілька тез з цього. Насамперед, за результатами внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР військовослужбовцям, які самовільно залишили військові частини або місця служби, дезертирували із Збройних Сил України та інших військових формувань або добровільно здалися в полон, призупиняється військова служба на підставі ч. 2 ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [15], що пов'язано з разючими обмеженнями в грошовому забезпеченні, вислуді в посаді, різних видах забезпечення тощо.

Відкриття кримінального провадження і автоматичного застосування до військовослужбовців суворого запобіжного заходу – тримання під вартою без можливості внесення застави на підставі ч. 8 ст. 176 КПК України [16], які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених ст. 402–405, 407, 408, 429 КК України. Також, не можуть бути застосовані інститути призначення більш м'якого покарання (ст. 69 КК) та звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК).

На фоні зростання кількості військових кримінальних правопорушень, насамперед самовільного залишення військової частини або місця служби та дезертирства, з метою зменшення навантаження на правоохоронну систему та можливості звільнення під час дії воєнного стану військовослужбовців Збройних Сил України від кримінальної відповідальності за вперше вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтями 407, 408 КК України та за умови їх щирого каяття та бажання повернутися до проходження військової служби законодавцем визначено додаткові спеціальні умови звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності. Так, Законом України № 3902-ІХ від 20.08.2024 визначено, що «Особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407, 408 цього Кодексу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби» [17].

Також, Законом України від 9 жовтня 2024 року № 4012-ІХ [18] у кримінальному законодавстві запроваджено, як на нашу думку, інститут об'єктивного ставлення у вину військовим командирам, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників та кримінальної відповідальності за злочини, передбачених статтями 437–439, 442 і 442-1 КК України, «що вчинений підлеглою особою, яка перебувала на момент вчинення злочину під його фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його фактич-

ною владою і контролем, внаслідок нездійснення ним належного контролю над такою особою, якщо при цьому військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин, проте не вжив дій, які повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу» (ст. 31-1 КК України).

Висновки. Таким чином, вважаємо, що систему юридичної відповідальності військовослужбовців складають її галузеві види: дисциплінарна, адміністративна, матеріальна, цивільно-правова та кримінальна юридична відповідальність.

Головною проблемою дисциплінарної відповідальності є давня проблема нормативно-правової невизначеності дисциплінарних правопорушень, оскільки закон виходить із загального формулювання дисциплінарних правопорушень: «невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку». Адміністративна відповідальність військовослужбовців, на нашу думку, є стороннім тілом в системі юридичної відповідальності військовослужбовців, оскільки щодо інших суб'єктів права такого інституту непередбачено, а сама адміністративна відповідальність додатковий механізм впливу командирів на підлеглих, що суперечить основам адміністративно-деліктного та дисциплінарного права. Кримінальна відповідальність військовослужбовців знає численних динамічних змін в контексті двох парадигм: посилення та можливості звільнення під час дії воєнного стану військовослужбовців від кримінальної відповідальності за вперше вчинення кримінального правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 року № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194.
2. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. ст. 106.
3. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України 24 березня 1999 року № 551-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 197.
4. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1503-17#Text>
5. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування в Державній прикордонній службі України: наказ Міністерства внутрішніх справ України 08 листопада 2021 року № 815. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0039-22#Text>
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: постановою Верховної Ради Української РСР від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період: Закон України від 05.02.2015 № 158-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. Ст. 92.
8. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 № 2839-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 56. Ст. 165.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків у особливий період». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1762&skl=9
10. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
11. Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі: Закон України від 3 жовтня 2019 року № 160-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 47. Ст. 313.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
13. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-вересень 2024 року: Форма № 1 (місячна), затверджено наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 р. № 299. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
15. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013, № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
17. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану: Закон України від 20 серпня 2024 року № 3902-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text>
18. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 9 жовтня 2024 року № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text>